

SID

سرویس های ویژه

سرویس ترجمه تخصصی

کارگاه های آموزشی

بلاگ مرکز اطلاعات علمی

عضویت در خبرنامه

فیلم های آموزشی

کارگاه های آموزشی مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی

مباحث پیشرفته یادگیری عمیق؛
شبکه های توجه گرافی
(Graph Attention Networks)

کارگاه آنلاین آموزش استفاده از
وب آو ساینس

کارگاه آنلاین مقاله روزمره انگلیسی

بررسی مؤلفه‌های نیازهای معنوی از دیدگاه اسلام در کتاب‌های درسی «دین‌وزندگی»

جواد عبدلی سلطان احمدی*
قاسم پاشوی**
معصومه فراست‌محمدی***

چکیده

هدف پژوهش عبارت بود از تحلیل محتوای کتاب‌های «دین‌وزندگی» در مقطع دبیرستان، به منظور تعیین ضریب درگیری دانش‌آموزان، با محتوای کتب مذکور. بدین منظور پس از تعیین مؤلفه‌های معنویت (نیازهای وجود، ایمنی‌جویی معنوی، دوستی‌باخدا، کرامت و خودشکوفایی معنوی) به عنوان ملاک‌های تحلیل و در نظر گرفتن پاراگراف‌های هر درس به عنوان واحد تحلیل، بر اساس روش ویلیام رومی (۱۹۸۶) به تحلیل محتوای متن و پرسش‌ها اقدام گردید. نتایج تحلیل حاکی از آن است که میزان توجه به مؤلفه‌های نیاز معنوی، در هر سه کتاب مقطع دبیرستان، در حد پایین‌تر از متوسط قرار داشت (ضریب درگیری پایین‌تر از یک بود)، با این تفاوت که کتاب «دین‌وزندگی» سال دوم در مقایسه با کتب اول و سوم، دو برابر بیشتر به این نیازها پاسخ نشان داد (ضریب درگیری نزدیک به یک بود). بنابراین لازم است برای تأمین سعادت و کمال اخروی افراد در کتاب‌های درسی تغییرات و اصلاحات لازم انجام و ارج‌گذاری بهینه به معنویت صورت پذیرد.

واژه‌های کلیدی: نوجوانی، نیازهای معنوی، تحلیل محتوا، کتاب‌های «دین‌وزندگی»، دوره متوسطه.

Email: ja_abdeli@yahoo.com

* عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد ارومیه

** دانشجوی دکتری مدیریت و برنامه‌ریزی آموزشی دانشگاه ارومیه

*** کارشناس ارشد مدیریت آموزشی

تاریخ تأیید: ۹۱/۱۱/۵

تاریخ دریافت: ۹۱/۸/۵

مقدمه

نوجوانان در گذر از کودکی و ورود به جوانی، تحولات شناختی، عاطفی، روانی، اخلاقی و اجتماعی زیادی را تجربه می‌کنند. تفکر عینی نوجوان در ۱۱ تا ۱۲ سالگی، رفته‌رفته شکلی انتزاعی به خود می‌گیرد و او می‌تواند برخلاف گذشته‌اش که تفکر عینی، او را در زمان و مکان حال محدود کرده بود، در اعماق زمان‌های گذشته و آینده سیر کند. کودکی که سرگرم بازی بود، با رسیدن به اندیشه انتزاعی و شعله کشیدن احساس دین‌داریش، آرمان‌گرایانه برای اصلاح بدی‌ها و گسترش خوبی‌ها به سطح جامعه جهانی می‌کوشد. از سوی دیگر نوجوانان و جوانان با انقلابی هورمونی در وجود خود روبه‌رو هستند، تغییرات شکلی و زیستی بدن‌شان آنان را به تأمل و اضطراب وامی‌دارد و دوران هویت‌یابی‌شان را با سردرگمی خاص می‌گذرانند؛ آنان در مسیر شکل‌دهی به نظام ارزشی‌شان، با آرا و عقاید متعدد، متنوع و گاه متضاد مواجه می‌شوند که سردرگمی‌شان را تشدید می‌کند. آنچه از آن یاد شد، ترجمان مجموعه متعارضی است که از سویی احساس توانمندی، آرمان‌گرایی، اندیشه‌های انقلابی، اصلاح‌گرایانه و نوع‌دوستانه را در بردارد و از سوی دیگر، نوسان‌های خُلقی، شک‌ها، تردیدها و دودلی‌های آنها را در شکل دادن به هویت و نظام ارزشی‌شان نشان می‌دهد و جوانان را به اتخاذ موضعی سوق می‌دهد که گاه با هم متضاد می‌نمایند (منطقی، ۱۳۸۸).

بررسی گزارش آسیب‌های اجتماعی که در سطح جامعه جوان ایرانی وجود دارد، از کاهش سن جرایم مصرف دخانیات، سوء مصرف مواد و برخی از آسیب‌های اجتماعی دیگر، مانند فحشا و طلاق، حکایت می‌کند. همچنین، کاهش ابعاد پیامدی و مناسکی دانش‌آموزان در رفتار دینی‌شان (افشاری، ۱۳۸۰؛ طالبان، ۱۳۸۷)، مسئله قابل‌تعمقی است که نمی‌توان به سادگی از آن گذشت و نظام آموزشی باید به سهم خود نسبت به این موارد، حساسیت داشته باشد. بنابراین با عنایت به این سردرگمی‌ها و فشارهای روحی و روانی و انواع و اقسام آسیب‌های اجتماعی که نوجوانان و جوانان در این مرحله با آنها مواجه می‌شوند لزوم آموزش و تکیه آنها بر معنویت، نه تنها یکی از

قوی‌ترین و مطمئن‌ترین پل‌های دستیابی به سلامت روانی محسوب شده، بلکه می‌تواند تضمینی جهت دستیابی به سعادت و کمال انسانی باشد.

یکی از اجزاء زندگی سالم، توجه به نیازهای معنوی است. بررسی مفهوم معنویت از دیدگاه متخصصان تعلیم و تربیت نشان می‌دهد که معنویت، جوهر و اساس انسانیت و زمینه عالی آدمیت، و مستعد رشد و توسعه است (مهان^۱، ۲۰۰۲). اعتقاد بر این است که، توجه به بعد معنوی تأثیر زیادی در دوست داشتن یک زندگی کامل دارد و در عین حال به عنوان یک روش سازگاری در مواقع بحرانی زندگی و حصول به سلامت جسمی و روحی بسیار سودمند است. یونگ با تأیید واقعیت روانی نیاز به معنویت در نوع انسان، تجربه معنوی و روحی را به عنوان جنبه‌های بالقوه سالم و سلامت هستی انسان در نظر می‌گیرد (نقل از اژدری‌فرد، پری و همکاران، ۱۳۸۹). بنابراین می‌توان گفت وجود معنویت در باطن انسانی برای دستیابی به بهداشت روانی ضروری است. بر اساس برخی تحقیقات، معنویت پیش‌بینی‌کننده قوی برای امید و سلامت روان به شمار می‌رود (دیویس^۲، ۲۰۰۵؛ موس و دابسون^۳، ۲۰۰۶). معنویت ظرفیت و تأملی است که برای همه افراد یک نیروی ذاتی و منحصر به فرد است. این تمایل معنوی فرد را به سوی دانستن، دوست داشتن، معنا دادن، امید، ماورای دنیای مادی، صلح، دل‌سوزی، رابطه، خوشی و کلی‌گرایی می‌کشاند.

با کمی تأمل می‌توان گفت هرچند پژوهش‌های متعدد فوق از تأثیر مثبت معنویت در ابعاد مختلف زندگی انسان حکایت می‌کنند، اما نشانه‌های این امر در روزگار متمدن امروزی کم‌رنگ شده و کمتر آشکار است (عبدلی، سلطان‌احمدی و همکاران، ۱۳۹۱) لذا با ادامه روند کنونی و کم‌رنگ شدن ارزش‌های دینی و معنوی در جامعه از سویی و رویکرد جوانان به الگوهای به ظاهر معنوی و عرفانی از سوی دیگر، سبب خواهد شد این شور و اشتیاق جوانان به باورهای دینی و معنوی به انحراف و نهایتاً به ورطه سقوط کشیده شود، بنابراین نتیجه می‌شود عدم توجه به بعد معنوی و خودشناسی در زندگی،

1. Meehan.

2. Davis.

3. Moss & Dobson.

طبق نظر نظریه‌پردازان و تحقیقات انجام شده، مانع رشد و شکوفایی می‌باشد لذا پیش‌گیری از به‌وجود آمدن چنین موردی که بی‌گمان هم سلامت و بهداشت روانی فرد را تخریب کرده و هم باعث فروپاشی اجتماعی و زوال ارزش‌های معنوی و دینی می‌شود، از ضروریات مهم و اساسی است که بایستی در نظام‌های تعلیمی و تربیتی و آموزش و پرورش به طور کافی به آن پرداخته شود.

از آنجا که هدف نهایی تعلیم و تربیت مسرت‌بار کردن زندگی است و مراد از این مسرت، خوشی‌های معنوی و پایدار است (سلطان‌القراپی، ۱۳۸۴). از این رو، مسأله نیازهای معنوی از جمله اهداف و راه‌کارهایی است که در نظام تعلیم و تربیت در جهت دستیابی به این هدف لازم است به آن پرداخته شود. از سوی دیگر، در تحقق هدف‌های آموزش و پرورش، محتوای کتاب‌های درسی نقش برجسته‌ای دارند، زیرا محتوای کتاب بهترین وسیله برای ارتباط ذهن معلم و دانش‌آموز است و از آنجا که کتاب به عنوان منبع مهم آموزشی تلقی می‌شود شناخت محتوای کتاب‌ها از اهمیت بالایی برخوردار است و هرچه بیشتر مطالب و محتوای کتب درسی مورد ارزیابی قرار گیرند و متناسب با آن بازنگری شوند، غنای مطالب آنها بیشتر می‌شود و در نتیجه، توانایی درک و فهم دانش و معرفت توسط دانش‌آموزان افزایش می‌یابد. با توجه به موارد فوق، بی‌تردید می‌توان گفت که دروس دین و زندگی دوره دبیرستان در این میان از اهمیت خاصی برخوردار است. این درس پایه‌های ایدئولوژیکی دانش‌آموزان را پی‌ریزی می‌کند و در صدد تبیین فلسفه حیات برای آنهاست تا چگونه زیستن را بیاموزند. درس دینی با روح و روان دانش‌آموزان سروکار دارد با توجه به اینکه این درس می‌بایست تغییر در دانش و بینش و نگرش و منش و علائق به‌وجود آورد و از طرفی کتاب از ابزار مهم در آموزش و پرورش به حساب می‌رود، بنابراین محتوای کتاب باید غنی و به روز باشد و تمام نیازهای زیستی، روانی، اجتماعی، اخلاقی و معنوی دانش‌آموزان را دربرگیرد. از آنجائی‌که دین در تأمین آرامش روانی انسان نقش بسزایی دارد پاسخ‌گویی به نیازهای روانی و معنوی می‌تواند کمک بزرگی به دانش‌آموزان جهت کسب آرامش و حفظ سلامت روان آنان نماید و با توجه به اینکه

دانش‌آموزان در سن بلوغ و نوجوانی نیاز مبرم به آرامش، کرامت نفس و استقلال دارند کتاب دینی می‌تواند ملجأ دینی مناسبی برای این مطلب باشد.

همان‌گونه که بیان گردید در یک بررسی اجمالی و با عنایت به پژوهش‌های متعدد، آموزش و پرورش به طور کلی نتوانسته است نیازهای معنوی دانش‌آموزان را در این دنیای مادی که تغایرات نسلی و تناقض‌های ارزشی بیداد می‌کند برطرف سازد. بنابراین پژوهش‌ها، میزان ظهور و بروز این نیازها در برنامه‌های درسی بسیار کم‌رنگ است (قاسم‌پور دهقانی و نصر اصفهانی، ۱۳۹۰). هم‌چنین بر اساس مطالعات محقق در ایران پژوهشی در زمینه چگونگی و میزان انعکاس نیازهای معنوی از دیدگاه اسلام در کتاب‌های درسی به غیر از عبدلی، سلطان‌احمدی و همکاران (۱۳۹۱) صورت نگرفته است یا محقق بدان دسترسی نداشته است و اکثر پژوهش‌ها، بیشتر سمت و سوی تحلیل نیازهای روانی و اجتماعی در کتاب‌های دینی را داشته‌اند از قبیل نجفی و کاظم‌پور (۱۳۸۰) و منطقی (۱۳۸۸). بنابراین، لزوم چنین پژوهش‌هایی جهت کسب شناخت واقعی از میزان نمود و ظهور نیازهای معنوی (با توجه به اهمیتی که بر آن‌ها مترتب است) در محتوای کتاب «دین‌وزندگی» در دوره دبیرستان بسیار ضروری است.

بررسی معنویت و نیازهای معنوی در ادبیات پژوهشی

از آنجا که این اصطلاح در زمینه‌های گوناگونی به کار می‌رود تعریف آن مشکل است. در واقع نویسندگان از زوایای مختلف به معنویت توجه کردند و تعاریف گوناگونی برای آن ارائه دادند به طوری که توافق کمی بر سر تعریف این اصطلاح وجود دارد (فرای و کوهن^۱، ۲۰۰۹). در واقع باید گفت که معنویت و نیازهای معنوی با توجه به کشورها، فرهنگ‌ها، دین و مذاهب مختلف، تعریف‌ها و جلوه‌های متفاوتی پیدا کرده است. برخی از متخصصین سعی کردند براساس تحقیقات طولی، برخی از ویژگی‌ها و خصوصیات مشترک این امر را پیدا کنند. برای مثال اسمیت و رایمنت^۲ (۲۰۰۸) پس از انجام بررسی‌های گسترده در جوامع مختلف تعریف زیر را

1. Fry & Cohen.

2. Smith and Rayment.

برای معنویت ارائه دادند: «معنویت عبارت است از یک حالت یا تجربه درونی که زندگی انسان را هدایت کرده و به آن معنا می‌بخشد یا نوعی احساس فهم، حمایت، ارتباط و تمامیت درونی را فراهم می‌آورد» (نقل از یلو و موهان^۱، ۲۰۱۱). به نظر سسر و پروت^۲ (۲۰۱۱) معنویت، ارتباط عمیقی با فضایل انسانی^۳ نظیر بخشندگی، مهربان و شفقت دارد و به لحاظ سلامت روانی باعث فروکشی اضطراب و کاهش احساس تنهایی و نیز سبب افزایش عزت نفس، توانایی ارتباط و شایستگی روانی می‌گردد. هیل و پارگامنت^۴ (۲۰۰۳) معنویت را چنین تعریف کرده‌اند: جستجوی امر قدسی، فرایندی که طی آن افراد با یک امر قدسی روبه‌رو می‌شوند و در راستای معنویت، رسیدن به آن امر قدسی زندگی خود را تغییر می‌دهند. از نظر پلانته^۵ (۲۰۰۸) معنویت «رابطه فرد با خدا، واگذاری کار به او، اعتماد به قدرت و هدایت همه جانبه او است». اپلیبی و فلیهان^۶ (۲۰۰۷) معنویت را رابطه فرارونده و ایجاد وحدت با طبیعت، انسان‌ها و رسیدن به یگانگی و اتحاد با هستی می‌دانند.

اما معنویت در اسلام که مورد تأکید این تحقیق نیز است به شیوه دیگری تعبیر و تعریف شده است. معنویت در اسلام براساس اعتقاد به عالم غیب و جهان ماوراء و اصلت را به عالم باطن دادن شکل می‌گیرد و معنویت‌گرایی یعنی غیب‌گرایی که خدا، قیامت، روح مجرد الهی انسان از مصادیق بارز آن هستند و لذا معنویت منهای خدا و جهان غیب در اسلام قابل تصور نیست (رودگر، ۱۳۸۸). از دیدگاه دین اسلام، انسان معنوی به کسی گفته می‌شود که غریزه‌های خود را مهار کند و در بند غضب، حرص، طمع، جاه‌طلبی و افزون‌خواهی نباشد (قاسم‌پور دهاقانی و نصر اصفهانی، ۱۳۹۰). در نگاهی دیگر، معنویت از منظر اسلام یعنی: «توجه و اهتمام به باطن تعالیم و آموزه‌های نظری و عملی دین و به طور کلی، توجه به باطن و غیب هستی و پیراستن نفس از

1. Yoelao & Mohan.
2. Cecero and Prout.
3. Human virtues.
4. Hill & Pargament.
5. Plante.
6. Applebee and Flihan.

تعلق مادیات و آراستن آن به روحانیت احکام و دستورات مبین اسلام، در پرتو توجه و تدبیر خالصانه و زینت دادن آن به نورانیت جاری و ساری در نظام آفرینش و از رهگذر طهارت و خلوص عارفانه» (نقل از ذاکری، هویدا و نجفی، ۱۳۹۰). از این رو، ساحت حقیقی و زیربنای اصلی معنویت را باید در باطن خود انسان جستجو کرد. بر این اساس، معنویت به دایره احکام مترقی شریعت اسلام محدود نمی‌شود و صحیفه بزرگ هستی نیز تجلی بخش لطایف معنوی و حقایق باطنی برای اهل تأمل و تدبیر است تا از رهگذر توجه به باطن امور، جان خویش را جلا دهند و حقیقت هستی را در آن آشکارا نظاره‌گر باشند و ضمن توجه به ظواهر دینی و معیشت دنیوی، به مجرد باطنی یا تهذیب و تزکیه نفس دست یابند. بر مبنای این تعریف، روح معنوی اسلام در تمامی احکامش سریان دارد و ظواهر هستی و دین، پلی است که انسان را به مقصود و خلقت می‌رساند (حسینی، ۱۳۸۷). بنابراین از دیدگاه اسلام، معنویت مبتنی بر دین است و یک مسلمان باید معنویت خویش را براساس دین اسلام استوار سازد و حدود و ثغور معنویت فرد را، دین معین می‌کند و نوع ارتباط چهارگانه یک فرد مسلمان، یعنی ارتباط با خویشتن، با دیگران، با محیط و با خدا، براساس آموزه‌ها و تعالیم دینی معین می‌شود.

از طرف دیگر، در تلاش برای روشن ساختن نیازهای معنوی انسان، نویسندگان طبقه‌بندی‌های مختلفی کرده و اذعان داشته‌اند که دستیابی به رویکرد واحد از این نیازها دشوار است. محققان از طبقه‌ها و رویکردهای متفاوت و مختلفی برای این امر استفاده کرده‌اند، برای مثال فریدمن و مک دونالد و کنتزل (۱۹۹۹) پس از مرور معانی معنویت، عوامل آن را چنین ذکر می‌کنند: تمرکز داشتن بر معنی‌نهایی آگاهی از سطوح چندگانه هوشیاری و رشد آنها، باور به گرانها و مقدس بودن زندگی، ارتقای خود به کل بزرگ‌تر (نقل از دهاقانی و نصر اصفهانی، ۱۳۹۰). فیتچت^۱، بورتون^۲ و سیوان^۳ (۱۹۷۹) به منظور بررسی قلمرو کامل نیازهای معنوی، تحقیقی بر روی افراد ۲۰ تا ۸۹ ساله انجام دادند در این تحقیق، دست‌کم ۸۸ درصد افراد سه نوع نیاز معنوی را نام بردند که

1. Fitchett.

2. Burton.

3. Sivan.

پژوهشگران پس از تجزیه و تحلیل آنها را در سه گروه زیر طبقه‌بندی کردند. نیازهای باور مذهبی که شامل (نیاز به درک حضور خداوند، هدف و معنا در زندگی، نداشتن ترس از مرگ)؛ نیازهای رفتار مذهبی که شامل (نیاز به دعا و نیایش، انجام مناسک و عبادات و نیاز به شرکت در مراسم مذهبی) و نیازهای حمایت اجتماعی - مذهبی که شامل (نیاز به مراقبت از همدیگر در گروه‌های مذهبی، رفتن به معابد و نماز جماعت‌ها، نیاز به ملاقات رهبران مذهبی)، (نقل از شجاعی، ۱۳۸۶). یلو و موهان (۲۰۱۱) براساس تحقیق خود حیطه‌های اصلی نیازهای معنوی را در پنج عنصر، معنی و هدف زندگی، آگاهی از مرگ، بینش اساسی در مورد خود (شناخت خود)، بینش اساسی در مورد دیگران (شناخت دیگران) و تقدم ارزش‌های غیرمادی ذکر می‌کنند. پژوهشی دیگر در زمینه نیازهای معنوی از سوی کویینگ (۱۹۹۸) صورت گرفته است. وی براساس نتیجه‌گیری خود از ۱۴ نیاز معنوی نام می‌برد که عبارتند از: نیاز به هدف معنا و امید در زندگی، نیاز به فراتر رفتن از اوضاع و شرایط، نیاز به تحمل فقدان، نیاز به مشغول شدن به رفتارهای معنوی، نیاز به احساس خودارزشمندی، نیاز به دوستی غیرمشروط، نیاز به احساس اینکه خدا در کنار ماست، نیاز به آماده شدن برای مرگ و مردن (کویینگ^۱، ۱۹۹۸). لویجانا^۲ و همکاران (۲۰۰۴) در تحقیق خود در اثر تجزیه و تحلیل نیازهای معنوی ۹ عنصر زیر را به عنوان مشخصه نیازهای معنوی ذکر کرده‌اند. نیاز به برتری و متعالی بودن، نیاز به ارزش و زیبایی اخلاقی، نیاز به رابطه با خدا، نیاز به دین، نیاز به آزادی، نیاز به قدرت و انرژی، نیاز به داشتن فلسفه در زندگی (ایمان و باور)، نیاز به آگاهی و نیاز به معنا و مفهوم زندگی.

در دین مبین اسلام نیز پایبندی به اصول اخلاقی و معنوی همواره به عنوان اصلی‌ترین و مهم‌ترین عامل رهایی بشر و ناملايمات زندگی دنیوی ذکر شده است. در چنین چارچوبی، دین اسلام نیز فراتر از بسیاری ادیان دیگر بر پیوندهای انسانی مبتنی بر اهداف والای دنیوی و اخروی تأکید بسیاری نموده است و نیازهای معنوی را در اولویت نیازهای انسان قرار داده است (جمشیدی، ۱۳۸۰). بر این اساس در طی دهه‌های

1. Koenig.

2. Ljubljana.

گذشته نظریه‌پردازان در زمینه‌های مختلف وجود دامنه گسترده‌ای از نیازهای معنوی انسان از دیدگاه اسلام را مسلم دانسته‌اند. برخی از این نیازها مورد توجه پژوهشگران زیادی قرار گرفته است. برای مثال عترت‌دوست (۱۳۸۹) شاخصه‌های اصلی معنویت از دیدگاه اسلام را در آخرت‌گرایی، پایداری، زندگی براساس فطرت و اصالت کمال می‌داند. تیرتاشی (۱۳۸۹) اصلی‌ترین نیازهای معنوی از دیدگاه اسلام را در نیاز به حقیقت، نیاز به خیر و فضیلت، نیاز به جمال و زیبایی، نیاز به راز و نیاز و پرستش و لقای پروردگار می‌داند. عبدلی سلطان‌احمدی و همکاران (۱۳۹۱) مؤلفه‌ها و شاخصه‌های اصلی معنویت از دیدگاه اسلام را نیازهای وجود (ربط و تعلق به خدا)، نیاز به ایمنی‌جویی معنوی، نیاز به دوستی با خدا، نیاز به کرامت (عزت‌نفس و آزادگی اخلاقی) و خودشکوفایی معنوی ذکر کرده‌اند. رودگر (۱۳۸۸) معتقد است معنویت‌گرایی انسان، بر مبادی و اصولی استوار است که عبارتند از: اصالت روح، اصالت عالم غیب و اصالت شریعت و دارای مؤلفه‌هایی است که عبارتند از: عقلانیت، اعتدال و عبودیت و نیز کارکردهایی دارد که در ساحت‌های فردی، اجتماعی، مادی و معنوی می‌تواند تجلی یابد. در اینجا می‌توان ویژگی‌های معنویت و نیازهای معنوی را بدین صورت خلاصه کرد: معنویت یعنی داشتن ارتباط با وجود متعالی، باور به غیب، باور به رشد و بالندگی انسان در راستای گذشتن از پیچ و خم‌های زندگی و تنظیم زندگی شخصی بر مبنای ارتباط با وجود متعالی و درک حضور دائمی در هستی‌معدادار، سازمان‌یافته و جهت‌دار الوهی. این بعد وجودی انسان، فطری و ذاتی است و با توجه به رشد و بالندگی انسان و در نتیجه اجرای مناسک دینی و نیز برخی رفتارها متحول می‌شود و ارتقا می‌یابد و موجد آثار فردی و اجتماعی فراوانی می‌شود. در نهایت باید به این نکته مهم توجه کرد که تلقی ما از معنویت باید جامع‌گرایانه، اصولی، منطبق بر حقیقت دین و حاکی از واقعیت پایدار و منطبق با فطرت بشر باشد که بدین روی تعریف معنویت و نیازهای معنوی بسیار متفاوت از تعریفی است که در رویکردهای انسان‌گرایانه از این مفاهیم ارائه شده است. مهم‌ترین ویژگی نیازهای معنوی از نظر اسلام این است که منشا و خاستگاه آن فطرت انسان بوده و به نحوی ارتباط انسان با خدا را در قلمرو اخلاق و ارزش‌های معنوی تبیین می‌کند.

مهم‌ترین نیازهای معنوی از دیدگاه اسلام که در این تحقیق نسبت به بررسی آن‌ها در کتاب‌های «دین‌وزندگی» اقدام گردیده است عبارتند از:

الف) نیازهای وجود؛ نیازهای وجود نیازهایی هستند که ربط و تعلق وجودی انسان به خدا را نشان می‌دهند. معنای دقیق نیازهای وجود این است که انسان استقلال ذاتی ندارد. ذاتش از هر کمالی جز آنچه خدا به او بخشیده، تهی بوده و در تمام شئون خویش نیازمند به اوست. از این منظر وجودبخش و هستی‌بخش انسان و جهان خداست. جهان و انسان با او واقعیت دارد و بی او هیچ و پوچ‌اند. نیروی عقل و اندیشه انسان حکم می‌کند که هستی منحصر و محدود به این امور نسبی و نیازمند باشد؛ بلکه ورای این هستی نیازمند به یک حقیقت نامحدود، پایدار، مطلق و بی‌نیاز می‌باشد که وجود همه به او وابسته است. بنابراین اولین سطح از نیازهای معنوی انسان، درک حضور خداوند در هستی و باور به این است که جهان و انسان آفریده یک آفریدگار است.

ب) نیاز ایمنی‌جویی معنوی: این سطح از نیازهای معنوی، به دنبال نیازهای وجود حاصل می‌شود و بیانگر نیاز فرد به ایمنی و داشتن یک تکیه گاه و حامی فرابشری است. انسان دارای دو بعد جسمانی و روحانی می‌باشد و برای محافظت از این دو بعد وجودی خود، به دو سیستم دفاعی نیاز دارد. یکی برای بعد جسمانی و دیگری برای بعد روحانی و معنوی. ایمنی می‌تواند ذاتی یا اکتسابی باشد. ایمنی ذاتی شامل فرایندها و عناصری است که شخص با آنها به دنیا می‌آید. این نوع ایمنی در بعد معنوی می‌تواند با فطرت پاک انسانی قابل دریافت باشد؛ یک نوع ایمنی که بسیار ساده است و در عین حال به عنوان زمینه‌ای برای مقابله با عوامل تهدیدکننده و بیماری‌زای معنوی محسوب می‌شود. برای اینکه فطرت الهی انسان از این آسیب‌ها مصون باقی بماند، باید از منابع بیرونی و از طریق ارتباط با خدا نیاز ایمنی‌جویی معنوی وی ارضا شود. در برخی آیات این‌گونه تعبیر شده است که وقتی مشرکان سوار کشتی می‌شوند خدای یگانه را می‌خوانند (عنکبوت، ۶۵) این نشان می‌دهد که نیاز به ایمنی‌جویی در پناه خداوند، به صورت فطری در همه افراد وجود دارد و برای آن‌ها نقطه اتکایی محسوب می‌شود.

ج) نیازهای دوستی با خدا: هنگامی که نیازهای ایمنی‌جویی معنوی تا حدی ارضا شد، نیاز دوستی با خدا ظاهر می‌شود. این نیاز انسان را در جهت ایجاد روابط محبت آمیز با خدا قرار می‌دهد. نیاز دوستی با خدا هم شامل دریافت محبت از خداوند و محبت کردن به او می‌شود. نیاز دوستی با خدا در آیات بسیاری از قرآن با واژه «محبت» و «وُد» بیان شده است. خداوند در وصف مؤمنان می‌فرماید: «آنان که ایمان آورده‌اند

خداوند را بیشتر دوست دارند» (بقره، ۱۶۵). در قرآن تصریح شده است که وقتی نیاز دوستی با خدا در انسان ظاهر می‌شود، بیم و هراسی در او نیست یعنی نیاز ایمنی‌جویی او ارضا شده است. آگاه باشید برای دوستان خدا نه بیمی است و نه اندوهی (یونس، ۶۲) از این رو در روایات از محبت به خدا به عنوان گوهر و حقیقت دین یاد شده است. عرفا بنیادی‌ترین نیاز معنوی انسان را نیاز به عشق - مقصود عشق به ذات حق است - می‌دانند (مجلسی، به نقل از شجاعی، ۱۳۸۶).

(د) نیاز به کرامت: عزت نفس و آزادگی اخلاقی: طرح کرامت و حریت انسان در هرم نیازهای معنوی، مبتنی بر آموزه‌های دینی بوده و امری فراتر از تلقی روان‌شناسان از مفاهیمی چون «حرمت خود» و «احترام به خود» است. در این مفهوم ارزش‌مداری انسان براساس ارزش‌های الهی از قبیل ایمان، تقوا، عزت‌نفس، کرامت و حریت در نظر گرفته شده است. تأمین نیاز به کرامت و حریت، موجب نزاهت و اعتلای روحی است. کرامت نفس آدمی را از انجام رفتارهای پست و ذلت‌بار به دور داشته و بهترین زمینه برای سلامت و بهداشت روان محسوب می‌شود. در برخی روایات به آثار و پیامدهای تأمین نیاز به کرامت و حریت و نقش آن بر بهداشت روان اشاره شده است. مانند: «هرکس کرامت نفس داشته باشد هرگز آن را با ارتکاب گناه و نافرمانی، پست و موهون نمی‌سازد (نقل از شجاعی، ۱۳۸۶).

(د) نیاز به خودشکوفایی معنوی و تقرب به خدا: بالاترین نیاز معنوی انسان، شکوفایی ابعاد معنوی، گذر از طبیعت محدود و قرار و سکون در جوار قرب الهی است. در واقع مهم‌ترین خودشکوفایی مربوط به بعد معنوی انسان است که بسیار مهم می‌باشد. چون قطع پیوند با تعلقات مادی و شکوفا نمودن هستی والای معنوی خود از راه تقرب به خدا و کمال‌جویی تنها راه رسیدن به مراتب بالای بهداشت روانی است. انسان تنها زمانی به مراتب بالای بهداشت روانی دست می‌یابد که بتواند هسته والای معنویت خود را کشف کند و با اتصال به خالق هستی، آرامش و رضایت خاطر را در سراسر وجود خویش جاری سازد.

اهداف تحقیق

هدف اصلی این پژوهش تجزیه و تحلیل محتوای کتاب‌های «دین‌ورزندگی» دوره متوسطه به منظور تشخیص برخورداری کتب مذکور از مؤلفه‌های نیاز معنوی بوده و اهداف جزئی این تحقیق به شرح زیر می‌باشد.

۱) مقایسه محتوای کتاب‌های «دین‌ورزندگی» دوره متوسطه براساس مؤلفه‌های نیاز معنوی

۲) بررسی میزان تلاش‌های صورت گرفته در تدوین کتاب‌های «دین‌ورزندگی» دوره متوسطه در رابطه با به‌کارگیری مؤلفه‌های نیاز معنوی، از طریق محاسبه میزان ضریب درگیری محتوای کتاب‌های مذکور نسبت به مؤلفه‌های یاد شده.

سؤالات تحقیق

۱. متن و پرسش‌های کتاب «دین‌ورزندگی» پایه اول دبیرستان تا چه میزان از مؤلفه‌های نیاز معنوی برخوردار است؟

۲. متن و پرسش‌های کتاب «دین‌ورزندگی» پایه دوم دبیرستان تا چه میزان از مؤلفه‌های نیاز معنوی برخوردار است؟

۳. متن و پرسش‌های کتاب «دین‌ورزندگی» پایه سوم دبیرستان تا چه میزان از مؤلفه‌های نیاز معنوی برخوردار است؟

۴. آیا ضریب درگیری دانش‌آموزان با کتاب‌های درسی «دین‌ورزندگی» سه پایه، از لحاظ برخورداری از مؤلفه‌های نیاز معنوی، بار مثبت بالایی (بین ۱ تا ۱/۵)، (ویلیام رومی، ۱۹۸۶) دارند؟

پژوهش حاضر با توجه به ادبیات تحقیق، (به دلیل تکرار و تأکید در پژوهش‌ها و فراوانی زیاد این نیازها) موارد زیر را به عنوان معرف‌های کلی و درجه اول نیازهای معنوی دانش‌آموزان، در نظر می‌گیرد و مقوله‌ها و مصادیق مورد نظر برای تحلیل محتوا بر مبنای آنها یعنی در قالب پنج طبقه کلی برای دانش‌آموزان طراحی شده‌اند:

۱. نیازهای وجود (ربط و تعلق به خدا، یقین به حقیقت وجود خالق و احدیت او،

عدم استقلال ذاتی انسان، باور به آفریدن انسان و جهان توسط یک نفر)؛

۲. ایمنی‌جویی معنوی (داشتن تکیه‌گاه و حامی فرابشری، اعتقاد به حمایت معنوی و درک حضور او، داشتن امید و توکل بر خدا، استعاذه «پناه بردن به خدا از شر شیطان و نفس اماره»، ترس از خوف و عذاب الهی)؛

۳. دوستی با خدا (ایجاد روابط محبت‌آمیز با خدا، دریافت محبت از خداوند، عشق و ودّ و نسبت به خدا، با دوستان خدا دوست بودن «تولی»، با دشمنان خدا دشمن بودن «تیری»، عبادت و پرستش خداوند «راز و نیاز»)؛

۴. کرامت (ارزش‌مداری انسان براساس ایمان، تقوا، خیر و فضیلت «تعاون، ایثار، عدالت»، عزت‌نفس و آزادگی اخلاقی «حریت»)؛

۴. خودشکوفایی معنوی (کشف و شکوفا نمودن هستی‌الای معنوی، قطع پیوند با تعلقات مادی و دنیوی، آخرت‌گرایی، اصالت کمال، تقرب به خدا «بازگشت به اصل خویشتن»)؛

گفتنی است تقسیم‌بندی نیازهای فوق با الهام و توجه به پژوهش‌های شجاعی (۱۳۸۶)، رودگر (۱۳۸۸)، تیرتاشی (۱۳۸۹)، ازدری‌فرد، پری و همکاران (۱۳۸۹)، فلاح و همکاران (۱۳۹۰)، عبدلی، سلطان‌احمدی و همکاران (۱۳۹۱) و بهره‌مندی از پیشینه کلی تحقیق طراحی شده است، طوری که پنج مؤلفه کلی مذکور بتواند اکثریت معیارها و نیازهای معنوی مورد توجه پژوهشگران را پوشش دهد.

روش‌شناسی پژوهش

در تحقیق حاضر، با توجه به اینکه مؤلفه‌های نیاز معنوی در کتاب‌های «دین‌وزندگی» دوره دبیرستان مورد بررسی قرار گرفته، از روش مراجعه به اسناد و تکنیک تحلیل محتوای کمی (رویکرد مفهومی) سود جسته شده است. در روش تحلیل مفهومی، محقق به تعیین بسامد محتوای موجود در متن بسنده می‌کند و درصدهای حاصل از شمارش وجود یا عدم واحدهای تحلیل را تعیین می‌کند و درواقع با این روش به تعیین فراوانی و یا بسنده به کمیت مفاهیم موجود در متن می‌پردازد (مزیدی، ۱۳۸۵). هسی

وشانون^۱ (۲۰۰۵) از این نوع تحلیل محتوا تحت عنوان تحلیل محتوای جهت‌دار یاد کرده‌اند.

نمونه مورد مطالعه، محتوای کتاب‌های «دین‌زندگی» جدیدالتألیف (۱۳۹۰) دوره دبیرستان که به عنوان سومین مقطع آموزش رسمی کشور محسوب می‌شود، بوده است. نمونه انتخاب شده از نوع نمونه‌گیری از قبل معین بوده و غیرپیدایشی^۲ است. لازم به یادآوری است که در تحلیل محتوای کتاب‌های مورد نظر، پاورقی‌ها، آیاتی که برای ترجمه و قرائت درج شده‌اند، شعرهایی که مستقل از مباحث درسی و بدون مقدمه در کتاب مطرح شده بودند، مواردی مانند «بیشتر بدانیم»، «پیشنهاد»، «طبقه‌بندی»، «تطبیق» و «برای مطالعه»، همچنین ۷ صفحه از کتاب دینی سوم دبیرستان که در آن مؤلف در صدد بوده است تا مستقیم یا غیرمستقیم تصمیمی را که دانش‌آموز باید اتخاذ کند از زبان دانش‌آموز، به او القا کند، مورد ارزیابی قرار نگرفتند.

به منظور بررسی مؤلفه‌های نیاز معنوی در متن و پرسش‌های کتاب‌های «دین‌زندگی» دوره دبیرستان، از روش ویلیام رومی (۱۹۸۶) در پردازش واحدهای تحلیل و تعیین ضریب درگیری کتب مذکور از لحاظ میزان برخورداری آنها از مؤلفه‌های نیاز معنوی استفاده شد. در این پژوهش، مقولات تحقیق ویژگی غیرپیدایشی دارد که از طریق اسناد و مدارک اسلامی و مقالات علمی مرتبط و با استفاده از تعابیر و اصطلاحات نویسندگان و دین‌پژوهان اسلامی جمع‌آوری و با معیار قرار دادن آنها به تعیین مؤلفه‌های نیاز معنوی در هر کدام از واحدهای تحلیل، متن و سؤالات کتب مورد تحلیل اقدام شد.

روایی تحلیل محتوا، مشخص می‌کند داده‌ها مستقل از اندازه‌گیری فرد به دست آمده‌اند (کرپیندروف، ۱۹۸۰، ترجمه نایی، ۱۳۷۸) پس از اجرای اولین مرحله تحلیل محتوا، برای محاسبه روایی آن، پس از گذشت زمان لازم، تحلیل محتوایی دوباره‌ای بر روی ۱۰ درصد از متن‌های پیشین، انجام پذیرفت تا محاسبه ضریب پی‌اسکات^۳ برای

1. Hsieh & Shannon.

2. Non emergent.

3. Scott's Pi.

بررسی میزان روایی تحلیل، مشخص شود. ضریب به دست آمده، برای تحلیل محتوای کتاب‌های درسی، در ارتباط با پاسخ به نیازهای معنوی دانش‌آموزان، معادل $Pi=0.87$ بود که این ضریب، روایی قابل قبول تحلیل محتوای انجام شده را بیان می‌کند. برای سنجش پایایی از تعدادی از استادان روان‌شناسی و علوم قرآنی بدین شرح کسب نظر گردید: ابتدا تعدادی از واحدهای تحلیل مربوط به متن کتاب‌های «دین‌ورندگی» انتخاب و هر کدام با توجه به دارا بودن ویژگی‌های نیاز معنوی در ذیل مقوله‌های مربوط جای داده شد. باید یادآور شد که برای انجام این کار، محقق فرمی را که شامل ۵ ستون بود و هر ستون به یک مقوله از نیاز معنوی اختصاص داشت، تنظیم و در اختیار استادان مذکور قرار داد و از آنها خواست تا همان واحدهای تحلیلی منتخب را با توجه به مؤلفه‌های پنج‌گانه نیازهای معنوی تشخیص دهند و در ستون مربوطه علامت‌گذاری کنند. پس از جمع‌آوری فرم‌ها و مقایسه و سنجش مقوله‌های انتخابی گروه منتخب با مقوله‌های تعیین شده به وسیله محقق، ضریب همبستگی حاصل گردید که از ضریب همبستگی بالایی برخوردار بود.

در این پژوهش، برای جمع‌آوری اطلاعات، شیوه بررسی اسناد و مدارک یا سندکاوی انتخاب شد. برای تجزیه و تحلیل اطلاعات به دست آمده، از تحلیل محتوا استفاده شد. ابتدا از یک سو محتوای کتاب‌های «دین‌ورندگی» دوره دبیرستان، و از سوی دیگر، اجزا و مؤلفه‌های نیازهای معنوی با بررسی آثار و آموزه‌های دینی و با استفاده از تعابیر و اصطلاحات نویسندگان، دین‌پژوهان و روان‌شناسان مورد شناسایی و دقت نظر قرار گرفت. سپس محتوای موجود و مورد استفاده در کتاب‌های درسی با این مؤلفه‌ها مقایسه شدند.

معیار مورد توجه در پژوهش حاضر، ضریب درگیری بود. اگر ضریب درگیری به دست آمده ۰.۵ باشد، نشانه آن است که دست‌کم ۲۵٪ واحدهای تحلیل دارای مؤلفه‌های مورد نظر هستند. بنابراین، هر چه ضریب درگیری از ۰.۵ بیشتر باشد توجه بیشتر کتاب به مؤلفه‌های نیاز معنوی منتج می‌شود و هر چه از ۱ بیشتر باشد، نشان دهنده وضعیت مطلوب کتاب از نظر برخورداری از مؤلفه‌های مذکور خواهد بود.

یافته‌ها

در این قسمت، به منظور گزارش یافته‌های حاصل از محتوای کتاب‌های درسی «دین‌ورندگی» دوره دبیرستان، ابتدا جدول‌هایی که برای هر کدام از کتاب‌های درسی مورد تحلیل ترسیم شده، ارائه گردیده است. در ادامه با توجه به سؤالات پژوهشی مطرح شده در قسمت‌های پیشین، یافته‌های مربوطه گزارش گردیده است. اولین سؤال پژوهشی ناظر بر این بود که متن و پرسش‌های کتاب «دین‌ورندگی» پایه اول دبیرستان تا چه میزان از مؤلفه‌های نیاز معنوی برخوردار است؟ تحلیل محتوای متن درس‌های کتاب موردنظر در این سؤال، یافته‌های مندرج در جدول شماره ۱ را به دست داد.

جدول ۱: تحلیل متن کتاب «دین و زندگی» پایه اول دوره متوسطه

شماره درس	مؤلفه‌های نیازهای معنوی						نیازهای وجود	باقی مانده	کل واحدهای موجود
	جمع	خودشکوفایی معنوی	کرامت	دوستی با خدا	ایمنی‌جویی معنوی	نیازهای وجود			
۱	۳	۰	۰	۰	۰	۰	۱۶	۱۹	
۲	۳	۲	۰	۰	۰	۰	۱۲	۱۷	
۳	۱	۳	۰	۰	۰	۰	۲۰	۲۴	
۴	۲	۰	۰	۰	۳	۰	۱۷	۲۲	
۵	۵	۷	۰	۲	۰	۰	۱۶	۲۳	
۶	۳	۶	۰	۳	۰	۰	۱۹	۲۵	
۷	۶	۱۰	۰	۴	۶	۰	۲۴	۳۴	
۸	۳	۹	۱	۱	۳	۰	۱۳	۲۲	
۹	۱	۶	۲	۱	۱	۰	۲۰	۲۶	
۱۰	۰	۳	۳	۰	۰	۰	۲۲	۲۵	
۱۱	۱	۷	۱	۳	۲	۰	۲۵	۳۲	
۱۲	۲	۶	۱	۱	۲	۰	۲۹	۳۴	
۱۳	۲	۱۲	۰	۱۰	۰	۰	۱۶	۲۸	
۱۴	۱	۱۱	۳	۷	۰	۰	۲۰	۳۱	
۱۵	۰	۱۰	۵	۵	۰	۰	۱۶	۲۶	
۱۶	۰	۲	۱	۱	۰	۰	۲۵	۲۷	
جمع	۲۵	۱۰۶	۱۴	۱۶	۳۴	۱۷	۳۱۰	۴۱۵	

تحلیل محتوای پرسش‌های کتاب «دین‌وزندگی» پایه اول دبیرستان منتج به یافته‌های مندرج در جدول شماره ۲ شد، که ضریب درگیری دانش‌آموزان با این پرسش‌ها نیز ۴۵٪ محاسبه گردید. ملاحظه می‌گردد چون هر دوی این اعداد کوچک‌تر از ۵٪ است نشان از کم‌توجهی این کتاب به مؤلفه‌های نیازهای معنوی دارد.

جدول ۲: تحلیل پرسش‌های کتاب «دین‌وزندگی» پایه اول دوره متوسطه

کل واحدهای موجود	باقی مانده	مؤلفه‌های نیازهای معنوی					نیازهای وجود	شماره درس
		جمع	خودشکوفایی معنوی	کرامت	دوستی با خدا	ایمنی‌جویی معنوی		
۴	۲	۲					۲	۱
۴	۲	۲	۱		۱			۲
۵	۴	۱	۱					۳
۴	۲	۲			۱		۱	۴
۲	۲	۰				۰	۰	۵
۳	۲	۱			۰		۱	۶
۴	۳	۱		۱				۷
۵	۲	۳			۱	۲		۸
۲	۲	۰			۰			۹
۳	۲	۱		۱				۱۰
۵	۳	۲		۱			۱	۱۱
۳	۲	۱	۰	۱				۱۲
۳	۲	۱				۱		۱۳
۳	۲	۱			۱			۱۴
۱	۱	۰						۱۵
۳	۳	۰						۱۶
۵۴	۳۷	۱۸	۲	۴	۴	۳	۵	جمع

در دومین سؤال پژوهش حاضر چنین آمده بود که متن و پرسش‌های کتاب «دین و زندگی» دوره دوم دبیرستان تا چه میزان از مؤلفه‌های نیازهای معنوی برخوردار است؟ برای پاسخ‌گویی به این سؤال نیز ابتدا متن درس‌های کتاب «دین‌وزندگی» پایه دوم دبیرستان مورد تحلیل محتوا قرار گرفت. نتایج حاصله به شرح مندرج در جدول شماره ۳ هستند

جدول ۳: تحلیل متن کتاب «دین‌وزندگی» پایه دوم دوره متوسطه

شماره درس	مؤلفه‌های نیازهای معنوی						نیازهای وجود	کل واحدهای موجود
	ایمنی‌جویی معنوی	دوستی با خدا	کرامت	خودشکوفایی معنوی	جمع	باقی مانده		
۱					۶	۲۰	۲۴	۱
۲	۱			۱	۷	۱۸	۲۵	۲
۳		۲	۳	۵	۱۵	۱۱	۲۶	۳
۴			۱	۶	۸	۱۳	۲۶	۴
۵		۲		۲	۴	۲۰	۲۷	۵
۶	۱	۱		۳	۶	۲۰	۲۶	۶
۷				۲	۴	۱۸	۲۲	۷
۸		۳		۳	۷	۲۰	۲۷	۸
۹	۶		۲	۱	۱۱	۲۲	۳۳	۹
۱۰	۱۶	۱			۲۱	۱۴	۳۵	۱۰
۱۱		۱۵	۲	۱	۲۰	۱۹	۳۹	۱۱
۱۲		۱	۸		۱۰	۱۹	۲۹	۱۲
۱۳	۲		۵	۲	۱۰	۲۴	۳۴	۱۳
۱۴	۲	۲	۲	۱	۱۱	۳۴	۴۹	۱۴
۱۵	۲			۱	۳	۳۰	۴۰	۱۵
۱۶	۲	۴	۴	۲	۱۷	۳۴	۵۱	۱۶
جمع	۲۹	۲۴	۲۹	۳۰	۱۵۰	۳۳۶	۵۱۳	

نتایج ارائه شده در جدول شماره ۳ نشان دهنده آن است که میزان ضریب درگیری دانش‌آموزان با متن کتاب «دین‌وزندگی» دوره دوم دبیرستان برابر با ۰.۵۳٪ است. ملاحظه می‌شود که ضریب درگیری عددی بزرگ‌تر از ۰.۵٪ است و این بدین معناست که حداقل ۲۵ درصد واحدهای تحلیل شده دارای مؤلفه‌های نیازهای معنوی هستند. تکمیل پاسخ‌گویی به سؤال دوم پژوهش، مستلزم تحلیل محتوای پرسش‌های کتاب «دین‌وزندگی» پایه دوم دبیرستان بود که این تحلیل به یافته‌های مندرج در جدول شماره ۴ منتج شد.

بررسی پرسش‌های کتاب «دین‌وزندگی» پایه دوم دبیرستان بیانگر میزان ضریب درگیری ۱/۱۵ می‌باشد و حاکی از آن است که بیشتر از ۵۰ درصد واحدهای تحلیل دارای مؤلفه‌های نیازهای معنوی هستند

جدول ۴: تحلیل پرسش‌های کتاب «دین‌ورندگی» پایه دوم دوره متوسطه

کل واحدهای موجود	باقی مانده	مؤلفه‌های نیازهای معنوی					نیازهای وجود	شماره درس
		جمع	خودشکوفایی معنوی	کرامت	دوستی با خدا	ایمنی‌جویی معنوی		
۵	۳	۲					۲	۱
۳	۱	۲					۲	۲
۴	۱	۳	۲				۱	۳
۳	۲	۱	۱					۴
۶	۲	۴	۱			۲	۱	۵
۶	۳	۳	۱			۱	۱	۶
۶	۳	۳	۲	۱				۷
۳	۲	۱					۱	۸
۳	۱	۲			۱	۱		۹
۴	۰	۴			۱	۳		۱۰
۴	۱	۳				۳		۱۱
۵	۲	۳		۲			۱	۱۲
۳	۲	۱		۱				۱۳
۶	۴	۲		۲				۱۴
۴	۲	۲		۱			۱	۱۵
۴	۳	۱		۱				۱۶
۶۹	۳۲	۳۷	۷	۸	۲	۱۰	۱۰	جمع

تحلیل محتوای متن و پرسش‌های کتاب «دین‌ورندگی» دوره سوم دبیرستان به منظور بررسی میزان برخورداری از مؤلفه‌های نیازهای معنوی هدفی بود که در سومین سؤال پژوهش به آن اشاره شده بود. نتایج تحلیل محتوای متن کتاب مذکور، در جدول شماره ۵ آمده است. با توجه به اطلاعات مندرج در جدول مذکور، میزان ضریب درگیری دانش‌آموزان با متن کتاب «دین‌ورندگی» دوره سوم دبیرستان برابر با ۳۸/ است.

جدول ۵: تحلیل متن کتاب «دین‌زندگی» پایه سوم دوره متوسطه

کل واحدهای موجود	باقی مانده	مؤلفه‌های نیازهای معنوی					نیازهای وجود	شماره درس
		جمع	خودشکوفایی معنوی	کرامت	دوستی با خدا	ایمنی‌جویی معنوی		
۱۹	۱۴	۵		۱	۱	۱	۲	۱
۳۲	۲۵	۷		۲	۳		۲	۲
۲۵	۱۸	۷					۷	۳
۳۰	۱۷	۱۳	۴	۲		۲	۱	۴
۳۵	۲۹	۶				۳	۳	۵
۳۵	۳۰	۵		۲	۱	۱	۱	۶
۲۶	۲۲	۴	۲	۱			۱	۷
۴۰	۳۵	۵	۲	۲	۱			۸
۲۸	۲۱	۷	۲		۳		۲	۹
۴۲	۳۰	۱۲		۳	۲	۴	۳	۱۰
۳۱	۲۶	۵		۱	۲	۲		۱۱
۳۱	۲۵	۶		۲	۱	۲	۱	۱۲
۴۰	۱۲	۲۸	۲	۱۳	۳		۱۰	۱۳
۳۲	۱۸	۱۴	۵	۲	۳	۲	۲	۱۴
۳۵	۲۸	۷	۱	۱	۱	۳	۱	۱۵
۳۷	۲۴	۱۳	۴	۵	۲		۲	۱۶
۵۱۸	۳۷۴	۱۴۴	۲۲	۳۷	۲۳	۲۰	۳۸	جمع

جدول شماره ۶ نیز مشتمل بر یافته‌های حاصل از تحلیل محتوای پرسش‌های کتاب «دین‌زندگی» دوره سوم دبیرستان است. با عطف توجه به یافته‌های ارائه در جدول شماره ۶، می‌توان نتیجه گرفت که ضریب درگیری دانش‌آموزان پایه سوم متوسطه با پرسش‌های کتاب برابر با ۲۳٪ است.

جدول ۶: تحلیل پرسش‌های کتاب «دین‌ورندگی» پایه سوم دوره متوسطه

شماره درس	مؤلفه‌های نیازهای معنوی						کل واحدهای موجود
	نیازهای وجود	ایمنی‌جویی معنوی	دوستی با خدا	کرامت	خودشکوفایی معنوی	جمع	
۱	۱					۱	۴
۲						۰	۵
۳	۱					۱	۳
۴						۰	۳
۵						۰	۳
۶						۰	۴
۷						۰	۳
۸						۰	۴
۹		۱				۱	۴
۱۰		۱				۱	۳
۱۱			۱			۱	۴
۱۲		۱				۱	۳
۱۳				۳		۳	۴
۱۴				۱		۱	۳
۱۵						۰	۲
۱۶						۰	۱
جمع	۲	۳	۱	۴		۱۰	۵۳

در چهارمین و آخرین سؤال پژوهش حاضر چنین مطرح شده بود که آیا ضریب درگیری دانش‌آموزان با کتاب «دین‌ورندگی» سه پایه از لحاظ برخورداری از مؤلفه‌های نیاز معنوی، بار مثبت بالایی دارند؟ نتایج تحلیل‌های انجام شده، برای پاسخگویی بدین سؤال نیز در جدول شماره ۷ ارائه شده است. در جدول شماره ۷، درصد واحدهای تحلیل‌شده و مؤلفه‌های نیاز معنوی در متن و پرسش‌های کتاب «دین‌ورندگی»، همچنین ضریب درگیری دانش‌آموزان با محتوای کتاب‌های مذکور به تفکیک پایه تحصیلی ارائه شده است.

جدول ۷: درصد واحدهای دارای مؤلفه‌های نیاز معنوی و ضریب درگیری دانش‌آموزان با محتوای کتاب‌های مذکور دوره متوسطه

ضریب درگیری				واحدهای دارای مؤلفه نیاز معنوی		پایه تحصیلی
میانگین	مجموع	با پرسش‌ها	با متن	پرسش‌ها	متن درس	
۰/۳۹	۰/۷۸	۰/۴۵	۰/۳۳	۳۳/۳۳	۲۵/۵۴	اول دبیرستان
۰/۸۴	۱/۶۸	۱/۱۵	۰/۵۳	۵۳/۶۲	۲۹/۲۳	دوم دبیرستان
۰/۳۰	۰/۶۱	۰/۲۳	۰/۳۸	۱۸/۸۶	۲۷/۷۹	سوم دبیرستان

در مجموع و با بررسی ضریب درگیری دانش‌آموزان با کتاب‌های درسی «دین‌وزندگی» سه پایه از لحاظ برخورداری از مؤلفه‌های نیاز معنوی، می‌توان گفت که نتیجه حاصل از تعیین ضرایب درگیری دانش‌آموزان با کتاب‌های درسی «دین‌وزندگی» سه پایه دبیرستان، بیانگر آن است که کتاب اول دبیرستان از لحاظ آشناسازی دانش‌آموزان با نیازهای معنوی در حد نسبتاً متوسط، کتاب دوم در حد نسبتاً قابل قبول و کتاب سوم در حد پایین و ضعیفی است.

بحث و نتیجه‌گیری

پاسخگویی به نیازهای معنوی و بهره‌برداری بهینه از معنویت چراغ روشن رستگاری است (طباطبایی، ۱۳۸۷). با توجه به اهمیت معنویت در جواب‌گویی به بهزیستی شخصی و سلامت روانی (پیدمنت، ۲۰۰۴؛ دیویس^۱، ۲۰۰۵؛ موس و دابسون^۲، ۲۰۰۶) و تأثیر آن در کاهش رفتارهای آسیب‌زا و ایجاد رفتارهای سالم (یلو و موهان، ۲۰۱۱؛ اژدری‌فرد، پری و همکاران، ۱۳۸۹) و لزوم انعکاس این نیازها در تعلیم و تربیت و اشاعه آن در جامعه دینی، پژوهش حاضر بررسی و تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دین و زندگی دوره متوسطه را براساس مؤلفه‌های نیازهای معنوی هدف قرار داد.

1 - Davis.

2 - Moss & Dobson.

بر اساس تجزیه و تحلیل کتاب‌های مذکور، نتایج نشان داد که میزان برخورداری از مؤلفه‌های نیازهای معنوی در متن و پرسش‌های کتاب اول و سوم متوسطه چندان رضایت بخش نیست و این کتاب‌ها با توجه به نقش کلیدی آنها در آشنا کردن و برطرف کردن نیازهای معنوی دانش‌آموزان دبیرستانی، آنچنان که شایسته است عمل نکرده‌اند و تنها در کتاب «دین‌ورندگی» دوم دبیرستان است که چه در متن و چه در پرسش‌ها، تمام مؤلفه‌ها پراکنده شده است.

در ارتباط با سؤال اول پژوهش، تحلیل محتوای متن کتاب «دین‌ورندگی» پایه اول دبیرستان نشان داد مؤلفه یا نیازی که بیشتر مورد تأکید واقع شده است، نیاز دوستی با خداست و بعد از دوستی با خدا، مؤلفه نیازهای وجود در متن پراکنده‌تر است و سایر مؤلفه‌ها کمتر مورد تأکید واقع شده‌اند. در پرسش‌های این کتاب نیز، به این دو نیاز بیشتر از مؤلفه‌های دیگر توجه شده است. مؤلفه‌ای که کمتر از همه نیازها در کتاب مذکور نمود داشته است، مؤلفه خودشکوفایی معنوی است در حالی که لازم است توجه به این نیاز در بالاترین مراتب ممکن قرار داشته باشد. چون هدف اصلی و اساسی زندگی رسیدن به کمال، تقرب به خدا، قطع پیوند با تعلقات مادی و دنیوی، کشف و شکوفا نمودن هستی والای معنوی و بازگشت به اصل خویشتن و به طور کلی خودشکوفایی معنوی است. بنابراین بایسته است که مؤلفان محترم این کتاب‌ها، به این مسأله توجه خاص داشته باشند و به طور کافی هم در متن و هم در پرسش‌ها، دانش‌آموزان را در پاسخگویی به این نیاز و دیگر نیازهای مطرح شده یاری رسانند.

در این راستا، تحلیل محتوای متن کتاب‌های «دین‌ورندگی» پایه دوم و سوم دبیرستان نشان می‌دهد، مؤلفه‌ای که بیشترین فراوانی را در متن این دو کتاب داشته است، مؤلفه نیازهای وجود می‌باشد و به بقیه مؤلفه‌ها کمتر از آن پرداخته شده است. در پرسش‌های کتاب «دین‌ورندگی» سوم دبیرستان به مسئله خودشکوفایی معنوی هیچ اشاره‌ای نشده است که لزوم توجه بیشتر مؤلفین این کتاب‌ها را طلب می‌کند. از طرف دیگر، نتایج تحلیل محتوا، حاکی از آن است که میزان توجه به مؤلفه‌های نیاز معنوی، در هر سه کتاب مقطع دبیرستان، در حد پایین‌تر از متوسط (ضریب درگیری پایین‌تر از

یک می‌باشد)، با این تفاوت که کتاب «دین‌وزندگی» سال دوم دبیرستان، دو برابر بیشتر از دو کتاب دیگر به این نیازها جواب داده است (ضریب درگیری نزدیک به یک). همسو با این یافته، عبدلی، سلطان‌احمدی و همکاران (۱۳۹۱) در پژوهش خود به این نتیجه رسیدند که از دیدگاه دبیران، کتاب «دین‌وزندگی» سال دوم دبیرستان به نیازهای معنوی دانش‌آموزان در حد مناسبی پاسخ‌گو است یعنی به نیازهای معنوی آنها در در حد مطلوبی جواب می‌دهد که این یافته با نتایج تحقیق حاضر هم‌خوانی دارد.

به طور کلی در تبیین این سؤال که آیا کتاب‌های دینی به نیازهای معنوی دانش‌آموزان، پاسخ لازم را می‌دهند یا خیر؟ با توجه به نتایج به دست آمده، می‌توان گفت، مؤلفان کتاب‌های درسی، با شناخت اندکی که از روحیات جوان و مسائل محیطی و جهانی که او را دربر گرفته‌اند، با رویکردی موعظه‌گرایانه، کتاب‌های درسی دینی را تألیف کرده‌اند و آنچه در این کتاب‌ها، بیشتر مورد نظر است، رابطه‌ای یک طرفه و نه دو طرفه می‌باشد. به این معنا که مؤلفان کتاب‌های درسی، با رویکردی کلامی، و با فرض اینکه باید اطلاعاتی همچون مرجعیت، ولایت‌فقیه، جهاد و نظایر آنها را به دانش‌آموزان القا کنند، این کتاب‌ها را تهیه کرده‌اند، حال آنکه باید شرایط محیطی و روحی و روانی جوان بیشتر درک می‌شد و طراحی کتاب‌های درسی، اولاً با توجه به اقتضانات روحی و روانی طراحی شده، و ثانیاً با عنایت به تعاملی دوطرفه، میان پیام‌دهنده و پیام‌گیرنده، صورت می‌گرفت. ولی آنچه محتوای این کتاب‌ها نشان می‌دهد کمبود توجه فراوان به این نیازها است که به هیچ روی با نیازهای معنوی نوجوانان سازگاری ندارد. به نظر می‌رسد، کتاب‌های دینی که به عنوان مرجع ارزشی نوجوانان و جوانان هستند، در پاسخ به سؤال‌های اساسی آنان به مسائل معنایی زندگی، بیش از آنکه به نیازهای روانی، عاطفی و معنوی آنان توجه داشته باشند و درصدد پاسخگویی عملی بدان‌ها برآیند، رویکردی متفاوت دارند که همین مسئله، از میزان تأثیرگذاری آنها خواهد کاست. در پژوهشی مشابه با این تحقیق اسدیپور و حسین‌چاری (۱۳۸۹) مؤلفه‌های معنای زندگی را از دیدگاه اسلام در کتاب‌های دینی مورد بررسی و تجزیه تحلیل قرار دادند که نتایج تحلیل محتوای آن نیز هم‌سو با یافته‌های این تحقیق از کم‌توجهی کتاب‌های «دین-

ورزندی» به مؤلفه‌های مذکور حکایت داشت.

افزون بر این، یافته‌های این تحقیق با اکثر پژوهش‌ها، که بیشتر سمت و سوی تحلیل نیازهای روانی و اجتماعی در کتاب‌های دینی را داشته‌اند و از کم‌توجهی کتاب‌های مذکور نسبت به این نیازها سخن گفته‌اند از قبیل نجفی و کاظم پور (۱۳۸۰)؛ اکرمی (۱۳۸۲)، امینی مصلح‌آبادی (۱۳۸۳)؛ عصار و نصری (۱۳۸۴) و منطقی (۱۳۸۸) هم‌پوشی دارد.

پیشنهادها

براساس نتایج حاصل از پژوهش حاضر، موارد زیر را می‌توان به عنوان پیشنهاد در حوزه‌های نظری برای پژوهشگران علاقه‌مند در آتیه و عملی یا کاربردی برای دست‌اندرکاران مطرح نمود.

- با تحقق دهکده واحد جهانی و به وقوع پیوستن مواردی هم‌چون انقلاب جنسی دوم در سطح جهان، به نظر می‌رسد که به سادگی نمی‌توان از جهانی شدن و هجوم تولیدات فرهنگی آن، از طریق فناوری‌های ارتباطی به جوانان ممانعت کرد. بنابراین در این مسیر، جوانان با ارزش‌هایی همچون مصرف‌گرایی، لذت‌جویی، رفاه‌طلبی، فردگرایی و مانند آنها، بیش از پیش برخورد داشته، تحت تأثیر آنها قرار خواهند گرفت. از این رو، درس دینی، عرصه مناسبی برای تبیین فرصت‌ها و به خصوص، تهدیدهای جهانی شدن و زندگی در فضای جهانی شده است. کتاب‌های درسی می‌توانند با تغییر نسبی رویکرد خود، ابعاد و پیامدهای جهانی شدن و اقتضانات زندگی در فضای جهانی شده را به دانش‌آموزان بشناسند.

- با توجه به افزایش میزان انحرافات اجتماعی در سطح اقشار جوان جامعه از سویی و فقدان آموزش مهارت‌ها و آداب زندگی در نظام آموزشی از سوی دیگر، پیشنهاد می‌شود، مؤلفان کتاب‌های درسی دینی با بازنگری و انجام تغییرات و اصلاحات در کتاب‌های مزبور، برای تهیه کتاب‌های دینی جدیدی بکوشند که به سهم خود بتواند به نیازهای معنوی آنها در جهت رستگاری اخروی پاسخ دهند.

- تدوین برنامه‌ای برای آموزش و درونی کردن معنای زندگی به معلمان و آشنا نمودن آنان به مولفه‌های نیازهای معنوی
- بررسی تحلیل محتوای سایر کتب درسی که می‌تواند در جهت تکمیل و تأیید نتایج تحقیق حاضر موثر باشد

Archive of SID

منابع

- قرآن کریم.
- آزدری‌فرد، پری؛ سیما قاسم‌قازی و رحمت‌الله نورانی‌پور (۱۳۸۹). «بررسی تأثیر آموزش عرفان و معنویت بر سلامت روان دانش‌آموزان»، *فصلنامه اندیشه‌های تازه در علوم تربیتی*، سال پنجم، شماره دوم، ص ۱۰۵-۱۲۷.
- اسدپور، کبری و مسعود حسین‌چاری (۱۳۸۹)، «بررسی مؤلفه‌های معنای زندگی از منظر اسلام در کتاب‌های درسی دین و زندگی دوره متوسطه»، *فصلنامه مطالعات آموزش و یادگیری*، شماره ۵۸، ص ۱۲-۳۲.
- افشاری، رضا (۱۳۸۰)، *سنجش میزان دین‌داری دانش‌آموزان دوره متوسطه (گزارش تحقیقی)*، ستاد اعتلای درس‌های دینی استان همدان.
- اکرمی، سیدکاظم (۱۳۸۲)، «تحقیقی چندوجهی در باب کتاب‌های دینی بینش اسلامی متوسطه»، *مجموعه مقالات همایش آسیب‌شناسی تربیت دینی در آموزش و پرورش*، ج ۲، تهران، محراب قلم.
- امینی مصلح‌آبادی، رضی‌الله (۱۳۸۳)، *بررسی و انطباق محتوای کتاب درسی بینش اسلامی سال اول مقطع متوسطه با نیازها و رغبت‌های دانش‌آموزان همان پایه*، شورای تحقیقات اداره کل آموزش و پرورش استان مرکزی (اراک).
- تیرتاشی، نصرالله (۱۳۸۹)، *معیار تشخیص نیازهای واقعی انسان از نیازهای کاذب از دیدگاه اسلام*، قم، انتشارت سوره.
- جمشیدی، محمدحسین (۱۳۸۰)، *نظریه عدالت از دیدگاه فارابی، امام خمینی و شهید صدر*، چاپ اول، تهران، انتشارات پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.
- ذاکری، آذر؛ رضا هویدا و محمد نجفی (۱۳۹۰)، «رهبری معنوی با رویکرد اسلامی»، *مطالعات اسلامی در تعلیم و تربیت*، سال دوم، شماره چهارم، ص ۱۳۷-۱۶۴.
- رودگر، مجمدجواد (۱۳۸۸)، «معنویت‌گرایی در قرآن (مبانی، مؤلفه‌ها و کارکردهای معنویت قرآنی)»، *فصلنامه علمی-پژوهشی علوم اسلامی*، سال چهارم، شماره ۱۴، ص ۱۵-۳۲.

سلطان‌القزایی، خلیل (۱۳۸۴)، *فلسفه تعلیم و تربیت و آرای تربیتی*، تبریز، انتشارات دانشگاه.

شجاعی، محمدصادق (۱۳۸۶)، «نظریه نیازهای معنوی از دیدگاه اسلام و تناظر آن با نیازهای مازلو»، *دو فصلنامه مطالعات اسلام و روان‌شناسی*، سال ۱، شماره ۱، ص ۱۱۶-۱۱۷.

طالبان، محمدرضا (۱۳۸۷)، *دین‌داری و بزهکاری در میان جوانان (گزارش تحقیق)*، معاونت پرورشی اداره آموزش و پرورش منطقه ۵ تهران.

طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۸۷)، *معنویت تشیع به ضمیمه چند مقاله دیگر*، قم، نشر تشیع.

عبدلی سلطان‌احمدی، جواد؛ خلیل‌الله‌وردی‌زاده؛ ابراهیم‌خیری و مهدی‌سرخوش (۱۳۹۱)، «بررسی میزان پاسخگویی کتاب «دین‌وزندگی» سال دوم متوسطه با نیازهای روانی و معنوی دانش‌آموزان از دیدگاه دبیران دینی و قرآن‌شهر ارومیه»، *دو فصلنامه مدیریت و برنامه‌ریزی در نظام‌های آموزشی*، سال پنجم، شماره ۸، ص ۶۷-۷۸.

عزت‌دوست، محمد (۱۳۸۹)، «درآمدی بر معنویت‌شناسی سازمانی و کارکردهای آن در نیروی انتظامی»، *فصلنامه توسعه انسانی پلیس*، سال هفتم، شماره ۳۲، ص ۱۰۵-۱۲۱.

عصار، علی‌رضا و صادق‌نصری (۱۳۸۴)، «بررسی نیازهای آموزش و تربیتی والدین و دانش‌آموزان مقطع متوسطه در خرده فرهنگ‌های مختلف ایران»، *فصلنامه نوآوری آموزشی*، سال چهارم، شماره ۱۴، ص ۶۴-۱۰۶.

فلاح، راحله و همکاران (۱۳۹۰)، «اثربخشی مداخله معنوی به شیوه گروهی بر ارتقای امید و سلامت روان در زنان مبتلا به سرطان پستان»، *فصلنامه اندیشه و رفتار*، دوره پنجم، شماره ۱۹، ص ۶۵-۷۷.

قاسم‌پور‌دهاقانی، علی و محمدرضا‌نصر‌اصفهانی (۱۳۹۰)، «رویکرد معنوی و برنامه‌ریزی درسی»، *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، سال نوزدهم، دوره جدید، شماره ۱۳، ص ۷۱-۹۲.

کرپیندروف، کلوس (۱۹۸۰)، ترجمه هوشنگ ناییبی (۱۳۸۷) *تحلیل محتوا*، تهران، نشر روشن.

مزیدی، محمد (۱۳۸۵)، *مقدمه بر روش‌های تحقیق کیفی و تحلیل کیفی داده‌ها*، جزوه درسی، شیراز دانشکده علوم تربیتی.

منطقی، مرتضی (۱۳۸۸)، «تحلیل محتوای کتاب‌های دینی سوم راهنمایی و دبیرستان از منظر پاسخ به نیازهای عاطفی و روانی و اجتماعی دانش‌آموزان»، *فصلنامه نوآوری‌های آموزشی*، شماره ۲۹، ص ۵۲-۷۴.

نجفی، محسن و زهرا کاظم پور (۱۳۸۰)، *علل گرایش و عدم گرایش دانش‌آموزان استان کرمانشاه نسبت به دروس دینی و قرآن (گزارش تحقیق)* ستاد اعتلای درس‌های دینی استان کرمانشاه.

Applebee, M. A., Flihan, S. (2007). Interdisciplinary Curricula in Middle and High School Classrooms: Case Studies of Approaches to Curriculum and Instruction. *American Educational Research Journal*, 44(4), 1002 – 1039.

Cecero and Prout (2011). Measuring Faculty Spirituality and Its Relationship to Teaching Style. *Religion & Education*, 38(2), 128-140.

Davis, B. (2005). Mediators of the relationships between hope and wellbeing in older adults. *Clinical Nursing Research*, 14(3), 253-272.

Fitchett, G., Burton, L. A., & Sivan, A. B. (1997). The religious needs and resources of psychiatric inpatients. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 185, 320–326.

Fry, L., & Cohen, M. (2009), Spiritual leadership as a paradigm for organizational transformation and recovery from extended work hours cultures, *Journal of Business Ethics*, 84, 265-78.

Hill, P. C., & Pargament, K. I. (2003). Advances in the conceptualization and measurement of religion and spirituality. *American Psychologist*, 58(1), 64 - 74.

Hsieh, H. F., S. and Shannon, S. E. (2005). Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative Health Research*, 15 (9), 1277-1288.

Koenig, H (1998). *Hand Book of Religion and mental health*, Academic press.

Ljubljana, Slovenia, Karlskrona, Sweden (2004). Spiritual needs within nursing. Spiritual needs as perceived by Slovenian nurses. School of Health Science. Blekinge institute of Technology. <http://www.bth.se/fou/cuppsats.nsf>.

Meehan, C. (2002): Promoting Spiritual Development in the Curriculum.

- Pastoral Care in Education: An International *Journal of Personal, Social and Emotional Development*, 20:1, 16-24.
- Moss, E. L., & Dobson, K. (2006). *The place of spirituality in psychological end of life care*. www.e psychologist.org.
- Piedmont, R. L. (2004). The logoplex as a paradigm for understanding spiritual transcendence. *Research in the social scientific study of religion*, 15(14), 262-284.
- Plante, T. G. (2008). What do the spiritual and religious traditions offer the practicing psychologist? *Pastoral Psychology*, 56, 429 – 444.
- Romey, W. (1986). *Inquiry techniques for teaching science*. London: Prentice hall.
- Smith, J.A. and Rayment, J.J. (2008) Spirituality in the Workplace: Defining the Territory. *Practitioner Paper Series*. Ashcroft International Business School, Anglia Ruskin University. Essex: EarlyBrave.
- Yoelao, D., Mohan, K. P. (2011). Interpreting the Themes of Spirituality among Health Care Workers in Thailand. *International Journal of Behavioral Science*. 6(1), 11-23.

Archive of SID

SID

سرویس های
ویژه

سرویس ترجمه
تخصصی

کارگاه های
آموزشی

بلاگ
مرکز اطلاعات علمی

عضویت در
خبرنامه

فیلم های
آموزشی

کارگاه های آموزشی مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی

مباحث پیشرفته یادگیری عمیق؛
شبکه های توجه گرافی
(Graph Attention Networks)

کارگاه آنلاین آموزش استفاده از
وب آوساینس

کارگاه آنلاین مقاله روزمره انگلیسی